

**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄԻԱԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ  
ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԻ ՇՈՒՐՋ**

Ժամանակակից ժողովրդավարական պետությունների հիմնական հատկանիշներից է բազմակուսակցական համակարգի առկայությունը: Նորանկախ Հայաստանը, ինչպես հետխորհրդային բոլոր երկրները, անցումային շրջան է ապրում ամբողջատիրական (տոտալիտար) վարչակարգից դեպի ժողովրդավարություն (դեմոկրատիա): Դրան հասնելու ճանապարհին շատ կարևոր է մաս պատմական ոչ հեռու իրադարձությունների անաչառ ուսումնասիրությունը, վերլուծությունը և այդ փորձի հաշվառումը: Այդ առումով, հասկանալի պատճառներով, հայրենական պատմագրությունում, թերևս, բավարար խորությամբ չի հետազոտվել խորհրդային Հայաստանում միակուսակցական համակարգի ձևավորման պատճառներն ու ընթացքը, դրա հետևանքները, ինչն անկասկած իր որոշակի ազդեցությունն է ունեցել մաս նորանկախ Հայաստանի պետականության ձևավորման, ժամանակակից քաղաքական և հասարակական գործընթացների վրա:

Խորհրդային երկրներում միակուսակցական կառավարման համակարգի հաստատումը, անշուշտ, բխում էր մարքս-լենինյան կոմունիստական ծրագրերից ու գաղափարախոսությունից: Քաղաքական այն համակարգը, որը 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո հաստատվել էր խորհրդային Ռուսաստանում և ապա մաս խորհրդային մյուս հանրապետություններում, Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո պետք է հաստատվեր մաս այստեղ: Եվ այդպես էլ եղավ: Սակայն Հայաստանում այդ գործընթացն ունեցել է որոշ առանձնահատկություններ: Մասնավորապես Հայաստանում կոմունիստական մենիշխանության հաստատման գործընթացի վրա ազդել են մաս արտաքին մի քանի գործոններ, որոնց քննությանն էլ նվիրված է սույն հոդվածը:

Նախ փաստենք, որ Խորհրդային Հայաստանում միակուսակցական կառավարման համակարգի հաստատումն ունեցել է ինչպես ներքին, այնպես էլ՝ արտաքին պատճառներ, ինչը պայմանավորված էր 20-րդ դարի սկզբներին նրան հարող տարածաշրջանում ընթացող աշխարհաքաղաքական (գլոբալ) բուռն զարգացումներով: Առաջին համաշխարհային պատերազմը, հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված ցեղասպանությունը, հեղափոխական ցնցող իրադարձությունները Ռուսական կայսրությունում և Հայաստանի տարածքներում, Հայաստանի առաջին անկախ հանրապետության կարճատև գոյությունը և վերջապես Խորհրդային կարգերի հաստատումն ու դրան հետևած իրադարձություններն իրենց էական ազդեցությունն ունեցան Խորհրդային Հայաստանի պետականության ձևավորման, հասարակական-քաղաքական նոր կարգերի հաստատման ընթացքի վրա: Միակուսակցական համակարգի և այնուհետև ամբողջատիրական վարչակարգի ստեղծման ներքին ամենաէական պատճառը կարելի է համարել երկրի չափազանց սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը, ինչն օբյեկտիվորեն կառավարման կենտրոնացում էր պահանջում: Դա բոլորովին կապ չունի պետության սոցիալ-քաղաքական տիպի հետ: Այսպես, աշխարհի ամենաազատական երկիր համարվող Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները (ԱՄՆ) 1930-ականների սոցիալ-տնտեսական ծանր ճգնաժամից դուրս գալու համար զնացին պետության կառավարման կենտրոնացմանը, ինչը պատճառ դարձավ այդ բնույթի բարեփոխումների համարձակություն ունեցած ԱՄՆ նախագահ Ֆ. Ռուզվելտին մեղադրելու սոցիալիզմին հարելու մեջ:<sup>1</sup>

Խորհրդային Հայաստանում միակուսակցական համակարգի հաստատման խնդիրը մինչ այժմ առանձին հետազոտության նյութ չի եղել: Կան բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցում, այսպես թե այնպես, արժանվել են այդ հարցերը: Մասնավորապես այն, հասկանալի պատճառներով, միակողմանի է ներկայացվել Հայաստանի

<sup>1</sup> Տես Ն.Ն. Յակովլևի, Ֆրանկլին Ռուզվելտ, Մարդը և քաղաքագետը, Ե., 1972, էջ 257-277, Ամերիկայի պատմության ուրվագծերը, խմբ. Հովսիսյան Սինկուտա, ԱՄՆ Տեղեկատվական գործակալություն, Ե., 2002, էջ 258-264:

կոմունիստական կուսակցության պատմության այդ շրջանին նվիրված աշխատություններում, հայ ժողովրդի պատմության տվյալ հատվածին վերաբերող հետազոտություններում:<sup>1</sup> Խորհրդային տարիների ուսումնասիրողները հիմնականում շեշտադրումը կատարում են ներքին գործոնների վրա՝ բավարար ուշադրության չդարձնելով արտաքին բավականին լուրջ ազդակներին: Մեր ժամանակներում այդ հարցերին անդրադարձել են հայրենական մի շարք գիտնականներ, սակայն տվյալ խնդիրը չի եղել նրանց հետազոտության բուն առարկան:<sup>2</sup> Իհարկե, ոմանք կարող են պնդել, թե դա համընդհանուր գործընթաց էր, որը տեղի էր ունենում ոչ միայն Հայաստանում, այլ նաև ԽՍՀՄ կազմում ընդգրկված ուրիշ երկրներում: Սակայն ամեն երկրի դեպքում, մասնավորապես՝ Հայաստանում, ինչպես արդեն ասվել է, այդ գործընթացներն ունեին իրենց յուրահատկությունները և ընթանում էին ոչ միանման պայմաններում:

1920-ական թթ. Հայաստանն արդեն քիչ թե շատ ուներ բազմակուսակցության փորձ: Հարկ է նշել, որ հայկական առաջին կուսակցությունների ձևավորումը կատարվում էր այնպիսի պայմաններում, երբ հայ ժողովուրդը դեռևս զուրկ էր անկախ պետականությունից: Ուստի զարմանալի չէ, որ հիմնականում 19-րդ դարի վերջին հիմնված հայկական կուսակցություններն ու քաղաքական կազմակերպություններն իրենց առաջնահերթ խնդիրն էին համարում Հայաստանի ազատագրումը և անկախ պետականության ստեղծումը: Դրա համար էլ այդ կուսակցությունները բնութոյվ ազգային էին: Ինչևէ, այդ կուսակցությունների հիմնադրումը հող պատրաստեց, որ հետագայում, 1918 թ. առաջացած Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում գործեին արդեն քիչ թե շատ քաղաքական փորձ ձեռք

<sup>1</sup> Տես Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, Ե., 1967, Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., հ. 7, Ե., 1967 և այլն:

<sup>2</sup> Ա.Մանուկյան, Քաղաքական կյանքը Հայաստանում 1920-1940թթ., Ե., 2002, Ա.Հակոբյան, Հայաստանի Խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները 1918-1920, Ե., 2005, Վ.Ղազախեցյան, Հայաստանը 1920-1940թթ., Ե., 2006, և այլն:



բերած գործիչներ, հիմնականում ՀՅԴ-ի (դաշնակցության) ներկայացուցիչներ։<sup>1</sup>

Կուսակցությունների վերացման վերլուծության տեսանկյունից ուշագրավ են 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրի 5-6 կետերը։

5-րդ հոդվածով սահմանվում էր, որ դաշնակցության և Հայաստանի մյուս սոցիալիստական կուսակցությունների անդամները որևէ բռնաճնշման չեն ենթարկվելու կուսակցական պատկանելության համար։

6-րդ հոդվածում ասվում էր, որ Ռազմահեղափոխական կոմիտեի մեջ մտնելու էին կոմունիստական կուսակցության նշված 5 անդամներ և երկու անդամներ ծախ դաշնակցականների խմբից՝ կոմկուսի համաձայնությամբ։<sup>2</sup>

Փաստորեն, այս համաձայնագրից ելնելով, ոչ միայն չէր կատարվելու քաղաքական այլ ուժերի նկատմամբ հետապնդում ու հալածանք, այլև վերջիններիս անգամ տեղ էր տրվելու կառավարության կազմում։

Սակայն, ելնելով խորհրդային Ռուսաստանում արդեն իսկ տեղի ունեցող գործընթացներից, ՀԿ(Բ)Կ-ից բացի մնացած կուսակցություններին սպասվում էր վտարում Հայաստանի քաղաքական ասպարեզից։ Դա էր հուշում կոմունիստական կուսակցության գաղափարախոսությունը և գործելակերպը, որը հստակ բնորոշվել էր 1923 թ. ՌԿ(Բ)Կ-ի 12-րդ համագումարի ժամանակ Գ.Ե. Ջինովկի կողմից գործածության մեջ մտցրած «կուսակցական դիկտատուրա» հասկացությամբ։ Այդ եզրը մտավ ընդունված բանաձևի մեջ<sup>3</sup>։ Կարծում ենք, որ դա միանգամայն ճշգրիտ բնորոշում էր. կոմունիստները ձգտում էին բացարձակ մենիշխանության, իսկ այդ առումով մյուս կուսակցությունների գործունեությունն արդեն իսկ համարվում

<sup>1</sup> Տես Ա. Հակոբյան, նշվ. աշխ.։

<sup>2</sup> Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. (Քաղաքական պատմություն), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Ե., 2000, էջ 382-383։

<sup>3</sup> История Коммунистической партии Советского Союза, М., 1984, с. 323-325.

եր անթույլատրելի: Սա առաջին ազդական էր, որը կանխորոշում էր նաև Հայաստանի տարածքում գործող կուսակցությունների վերացման մասին, քանի որ, ինչպես հայտնի է, թեև Խորհրդային Հայաստանը մինչև ԱԽՖՍՀ-ի ձևավորումը (1922 թ. մարտի 12) համարվում էր անկախ սոցիալիստական հանրապետություն, բայց իրականում տեղի իշխանություններն անվերապահորեն ենթարկվում էին ՌԿ(Բ)Կ-ին, և առաջնորդվում վերջիններիս կողմից կիրառվող քաղաքականությամբ: Ըստ այդմ, Հայաստանում «կուսակցական դիկտատուրա», նույն է թե «պլուրետարական դիկտատուրա» հաստատելու համար հարկ էր իշխանությունից և քաղաքական ասպարեզում ազդեցություն ունենալու հնարավորությունից ամբողջովին զրկել մյուս՝ ոչ կոմունիստական քաղաքական ուժերին:

Այլ՝ ուշադրության արժանի արտաքին ազդակներից մեկը պայմանավորված էր Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից տարվող արտաքին քաղաքականությամբ: Խորհրդային իշխանությունները դիտարկում էին քեմալական Թուրքիային որպես իմպերիալիզմի դեմ պայքարի հնարավոր օջախ Արևելքում: Այդ առումով նրանք կարևորում էին Թուրքիայի հետ բարեկամական հարաբերությունների հաստատումը: Քանի որ հայկական ազգային կուսակցություններն առաջնահերթ խնդիր էին համարում Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը Թուրքիայի լծից, դրանց այն մասի գործունեությունը, որ իրականացվում էր Հայաստանում և նպատակ էր հետապնդում պայքարել Թուրքիայի դեմ, միանշանակ բացասաբար էր անդրադառնում Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի մերձեցմանը: Սա ևս մեկ արտաքին ազդակ էր, որը խթանում էր Խորհրդային ուժերի կողմից Հայաստանում գործող քաղաքական կուսակցությունների գործունեության վերացմանը: Նման ծրագրերով գործող հայ ազգային կուսակցությունների գործունեությունը բնականաբար դեմ էր քեմալական Թուրքիայի շահերին: Այդ տարիների Հայաստանի միջազգային հարաբերություններին առնչվող խնդիրները բավականին խորությամբ և բազմակողմանիորեն ուսումնասիրվել են մի՝ շարք

պատմաբանների կողմից:<sup>1</sup> Սակայն դրանցում չի ներկայացված, մեր կարծիքով, ուշադրությանն արժանի հետևյալ իրողությունը, որն անկասկած իր որոշակի նշանակությունն է ունեցել Հայաստանում միակուսակցական համակարգի հաստատման գործում, դառնալով դրա արտաքին գործոններից մեկը: Խնդիրը վերաբերում է 1921 թ. մարտի 16-ին Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև Սոսկվայում կնքված պայմանագրի 8-րդ և 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին ՀՄԽՀ-ի, Ադրբեջանական ՄԽՀ-ի, Վրաստանի ՄԽՀ-ի և Թուրքիայի միջև կնքված Կարսի պայմանագրի 10-րդ հոդվածներին: Հայտնի է, որ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Թուրքիայի և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված Ալեքսանդրապոլի պայմանագրում չկա որևէ նշում կուսակցությունների կամ քաղաքական կազմակերպությունների գործունեությունն արգելելու մասին, սակայն 10-րդ հոդվածում կարդում ենք, որ Հայաստանի կառավարությունը պարտավորվում է հեռացնել պետական կառավարումից բոլոր նրանց, ովքեր սադրում և հետապնդում են իմպերիալիստական նպատակներ երկու երկրների մեջ խաղաղությունը խաթարելու համար:<sup>2</sup> Աս կարծես թե հող է նախապատրաստում Թուրքիայի համար վերոնշյալ մյուս պայմանագրերում ավելի կոնկրետ պահանջներ դնելու համար:

Սոսկվայում կնքված պայմանագրի 8-րդ հոդվածում նշվում է. «Պայմանավորվող 2 կողմերը պարտավորվում են իրենց տերիտորիաներում (տարածքներում-Ա.Ս.) արգելել այնպիսի կազմակերպությունների և խմբերի առաջացումն ու գոյությունը, որոնք ունեն մյուս երկրի, կամ նրա տերիտորիայի մի մասի կառավարության

<sup>1</sup> Ալիխանյան Ս.Տ., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, Ե., 1966, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922 թթ., Ե., 1974, Զոհրաբյան Է., Աղայան Ծ.Պ., Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում, Ե., 1981, Սիմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Ե., 1991, Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Ե., 1999, Խաչատրյան Կ. Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թվականներին, Ե., 2007 և այլն:

<sup>2</sup> Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. (Քաղաքական պատմություն), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Ե., 2000, էջ 393:



դերն ստանձնելու հավակնություն, ինչպես նաև պարտավորվում է իրեն տերիտորիայում արգելել այնպիսի խմբերի գոյությունը, որոնց նպատակն է պայքարը մյուս երկրի դեմ: Ռուսաստանն ու Թուրքիան փոխադարձության պայմանով ստանձնում են նույնպիսի պարտավորություն նաև Կովկասի Սովետական Հանրապետությունների վերաբերմամբ:

Համարվում է որոշված, որ սույն հոդվածում հիշատակված թուրքական տերիտորիայի տակ հասկացվում է այն տերիտորիան, որը գտնվում է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության զինվորական և քաղաքացիական անմիջական կառավարման ներքո»:<sup>1</sup>

Այս կետով, փաստորեն, Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորություն էր ստանձնում արգելել Հայաստանում գտնվող քաղաքական այն ուժերի գործունեությունը, որոնք պայքարում էին թուրքական լծից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման համար: Ելնելով այն հանգամանքից, որ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ձևավորված հայկական քաղաքական կուսակցություններն ու կազմակերպությունները բնութոյով ազգային էին և ձգտում էին հասնել Թուրքիայի լծի տակ գտնվող հայկական տարածքների վերադարձին օրինական տիրոջը՝ հայ ժողովրդին, ուստի քաղաքական բոլոր այդ ուժերը ըստ պայմանագրի այս կետի ենթակա էին Խորհրդային ուժերի կողմից գործունեության դադարեցման:

Գրեթե նույն հոդվածի կրկնությունը հանդիսացավ նաև Կարսի պայմանագրի 10-րդ հոդվածը:<sup>2</sup>

Այս հոդվածներից արդեն իսկ կարելի էր հետևություն կատարել, որ Հայաստանում գործող ազգային կուսակցություններին չէր թույլատրվելու գործունեություն ծավալել Հայաստանի տարածքում: Այսպիսով, այս պայմանագրերը ևս մտնում էին այն արտաքին գործոնների շարքը, որոնք կանխորոշում էին Խորհրդային Հայաստա-

<sup>1</sup>Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Ե., 1972, էջ 502:

<sup>2</sup>Նույն տեղում, էջ 521:

նում քաղաքական կուսակցությունների (բացի ՀԿ(Բ)Կ-ից) գործունեության կասեցումը և լուծարումը:

Թեև Կարսի պայմանագիրը բացի հայկական կողմից ստորագրել էին նաև Վրաստանն ու Ադրբեջանը, այդուհանդերձ ակնհայտ է, որ պայմանագրի 10-րդ կետն ուղղված էր միմիայն Հայաստանին: Այս առումով կարելի է օրինակ բերել Ադրբեջանի ազգային կուսակցություններից առաջատար դիրքում գտնվող «Մուսավաթ» կուսակցությանը: 1911 թ. ձևավորված այդ կուսակցությունը, որը 1918-20 թթ. ղեկավարում էր Ադրբեջանը, իր նպատակն էր համարում մահմեդական բոլոր ժողովուրդների բարգավաճումը: Դրա վառ ապացույցն է վերջիններիս ծրագրում տեղ գտած հետևյալ դրույթները. «Բոլոր մուսուլմանական ժողովուրդների միավորումը առանց ազգային խտրականության և կրոնական մեկնությունների», «Մուսուլմանական երկրների հարծակվողական և պաշտպանական ուժերի զարգացում» և այլն<sup>1</sup>: Սրան կարելի է ավելացնել նաև Մուսավաթի կողմից Ստամբուլում 1912 թ. լույս տեսած «Սաբիլ-ուլ-Ռեշադ» ամսագրում տեղ գտած հայտարարության հետևյալ խոսքերը. «Սեր միակ հույսը և փրկության ճանապարհը գտնվում է Թուրքիայի անկախության և զարգացման մեջ»<sup>2</sup>: Բնական է, որ այսպիսի նպատակներ և գաղափարներ ունեցող կուսակցությունը չէր կարող որևէ կերպ վտանգ նպետության կառավարմանը մասնակից դարձնելու մասին: Սակայն հետագայում Սոսկվայի ու Կարսի վերոհիշատակած պայմանագրերում հայտնվում են ներկայացված հոդվածները: Հայտնի է, որ պատմական այդ աննշան ժամանակահատվածում (1920 թ. դեկտեմբեր – 1921 թ. մարտ-հոկտեմբեր) Հայաստանում տեղի ունեցան քաղաքական լրջագույն իրադարձություններ, մասնավորապես՝ քաղաքացիական կռիվներ, որոնք հնարավորություն ընձեռեցին Թուրքիային առաջ քաշելու և հասնելու վերոնշյալ պայմանագրերում նման հոդվածների առկայությանը: Բնականաբար դա հաջողեց, քանի որ համընկնում էր Խորհրդային Ռուսաստանի, և,

<sup>1</sup> И. С. Багирова, Политические партии и организации Азербайджана в начале 20-ого века, 1900-1917, «Елм», Баку 1997, стр. 100.

<sup>2</sup> Նույն տեղում, էջ 101:



ինչու ոչ, Հայաստանի կոմունիստ ղեկավարների նպատակներին: Ինչպես տեղին նկատել է Կ.Խաչատրյանը. «Հ.Յ. Դաշնակցության դեմ բռնությունների գործադրումը հետապնդում էր ևս մեկ նպատակ՝ ապացուցել քեմալականներին, որոնք Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո էլ շարունակում էին թշնամական քաղաքականություն վարել Հայաստանի նկատմամբ և անվստահություն էին հայտնում Հայաստանի նոր իշխանությունների հանդեպ, մատնանշելով Դրոյի ներկայությունը կառավարությունում, որ թուրքերի համակրանքը և բարեկամությունը հայցելու համար խորհրդային իշխանությունը պատրաստ է անհաշտ պայքար ծավալել Դաշնակցության դեմ»:<sup>1</sup> Դրան կարելի է ավելացնել, որ խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները հնարավոր է թե ուղղակի կատարում էին պայմանագրերի համապատասխան հողվածների պահանջները: Ամեն դեպքում, այդ երկու պայմանագրերով խորհրդային Ռուսաստանը և Հայաստանը ստիպված, ձևական թե իրական, բայց միջազգային պարտավորություն ստանձնեցին Հայաստանում արգելել Թուրքիայի դեմ հնարավոր գործողություններ կատարող կազմակերպությունների ու խմբերի գործունեությունը, ինչը նշանակում էր, փաստորեն, արգելել բոլոր հայ ազգային կուսակցությունների գոյությունը հանրապետությունում:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեության կասեցման և լուծարման գործում վերոնշյալ արտաքին գործոնները, անշուշտ, դեր խաղացել են, բայց չեն եղել վճռականը: Վճռական գործոնն այն էր, որ խորհրդային երկրում գործող ընդդիմադիր համարվող բոլոր կուսակցությունները պետք է վաղ թե ուշ ասպարեզից հեռանային և երկրում հաստատվեր կոմունիստական մենիշխանություն և ապա՝ ամբողջատիրություն (տոտալիտարիզմ), որը հաստատվեց փոքր ավելի ուշ՝ 1930-ական թթ. կեսերից:

<sup>1</sup> Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թվականներին, Ե., 2007, էջ 59-60:

АРАМ МАНУКЯН  
ИИ НАН РА

РЕЗЮМЕ

**О ВНЕШНЕМ ФАКТОРЕ УСТАНОВЛЕНИЯ ОДНОПАРТИЙНОЙ  
УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ**

Установление однопартийной управленческой системы в советских странах исходило из коммунистических программ и идеологии. Авторитарный режим, который установился после октября 1917г. в России и других советских республиках, установился так же и в Армении. Становлению коммунистического авторитаризма в Армении способствовали так же некоторые внешние факторы которые представляются в данной статье. В число этих факторов входят так же политика проведенная советской Россией в отношении Турции, которая проявлялся в дипломатических отношениях между ними. В частности, статья восьмая Московского договора 16 марта 1921г. между Турцией и Россией, где говорится о ликвидации в своих государствах тех политических сил, деятельность которых преследует цель достижения власти в части территории или стране в целом другого государства. Почти дословно повторяется данный текст в десятой статье Карского договора между Турцией и Закавказскими республиками 13 октября 1921 г. Это, естественно, не имело решающего значения в процессе ликвидации других, не коммунистических партий в Армении, однако имело определенное влияние на данный процесс. Во всяком случае, ход развития дальнейших событий показывает, что Советская Армения приводила в жизнь требования выше указанных статьей. В соответствии с этими договорами, советские Россия и Армения формально приняли некоторые международные обязательства по запрещению в

Армении тех организаций и групп, деятельность которых направлено против Турции. Это означало практическое запрещение деятельности всех армянских национальных партий. Несомненно, эти внешние факторы сыграли определенную роль в ликвидации армянских национальных партий в республике, но, все же, они не были решающими, так как в советской стране рано или поздно должны были ликвидироваться все политические партии кроме коммунистической.